

РОЗДІЛ 11.**Становлення та еволюція
радянської політичної
системи****1. Формування радянського ладу**

Радянську систему влади неможливо відірвати від соціально-економічної бази, на яку вона спиралася. Так само еволюцію цієї владної системи не можна аналізувати у відриві від комуністичної революції, здійснюваної методами силового насадження згори неприйнятних для суспільства радикальних форм.

Після встановлення більшовицької диктатури спочатку В.Ленін, а згодом Й.Сталін організували штурмові атаки на приватну власність і приватних власників, у результаті яких радянське суспільство максимально наблизилося до умоглядних уявлень про комунізм. Радянська система влади і побудований нею «під себе» економічний лад утворили соціально-політичну цілісність, яка була здатна функціонувати тільки в силовому полі кремлівської диктатури.

Поява радянської політичної системи пояснюється кумулятивним ефектом поєднання теоретичного екстремізму частини російських соціал-демократів, які залишалися відданими застарілим ідеям «Маніфесту Комуністичної партії» К.Маркса і Ф.Енгельса, зі стихійним екстремізмом народних низів, який завжди був присутній в Росії, але надзвичайно загострився умовами світової війни.

У радянській історіографії термін «ради» всупереч правилам орфографії писали в множині з великої літери. Їх розглядали як принципово нову, народну владу, що виникла вперше в історії людства і становила собою державну форму диктатури робітничого класу. Ради й справді стали незнаючою раніше формою диктатури, але не класу, а політичної партії.

Ради виникли в ході революції 1905 р. в Росії. Поразка російської армії в Японії активізувала спроби різних кіл суспільства підштовхнути царя до реформ. Після розстрілу маніфестації перед Зимовим палацом 22 (9) січня 1905 р. робітники втратили надію добитися реформ за допомогою петицій. У країні почалися масові політичні страйки. Коли страйк тривав довго й охоплював багато підприємств, виникали міські страйкові комітети. Влітку 1905 р. в Іваново-Вознесенську відбувався страйк, в якому взяли участь 70 тис. робітників. Міський страйковий комітет, що назвав себе радою робітничих депутатів, почав керувати життям міста. Незабаром комітет з такою ж назвою з'явився в Кадіївці. У жовтні була утворена Петербурзька рада, яка проіснувала два тижні.

Вона почала випускати бюлетень «Известия Совета рабочих депутатов» (тепер це – газета «Известия»).

Більшовики спочатку не надали великого значення радам. Найбільший вплив на депутатів справляли меншовики. Однак уже під час політичної кризи у жовтні 1905 р. Ленін належним чином оцінив можливості використання своєю партією цієї форми стихійного робітничого самоврядування. Тоді в Росії постали зародки двох альтернативних самодержавству політичних систем. Під тиском новопризначеного голови Ради міністрів С.Вітте Микола II підписав 17 жовтня маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи й обмежував власну владу запровадженням парламенту – законодавчої Державної Думи. Більшовики ж зробили спробу підняти робітників на збройне повстання, в ході якого розраховували розбудувати мережу рад на всіх рівнях аж до загальнодержавного.

Ленін уважав, що майбутній радянський уряд повинен поповнюватися представниками пролетарських прошарків, передусім селянського походження. Адже робітничий клас у соціальній структурі суспільства становив незначну меншість. «Без об'єднання пролетаріату і селянства, без бойового зближення соціал-демократів і революційних демократів неможливий повний успіх великої російської революції», – підкреслював він¹.

Ентузіазм, з яким Ленін вітав появу рад, і рішучість, з якою він обстоював ідею перетворення їх на державну владу, пояснювалися просто. До складу рад мали увійти тільки депутати, відібрані «авангардом пролетаріату», тобто його власною партією. Так само здійснювати селекцію непролетарських носіїв радянської влади за ознакою їхньої революційності мусила тільки його партія. Це означало, що нова влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників до рад, а з волі політичної сили, яка пропонувала виборцям свої кандидатури. Більшовики не розглядали маси, які брали участь у виборчій кампанії в ради, як суверенну силу, від якої походить влада.

Улітку 1907 р. цар видав без згоди Думи (що означало державний переворот) новий виборчий закон, який знаменував собою повернення до самодержавної форми правління. За цим законом на поміщиків припадала майже половина виборщиків у Думу, а на багатомільйонне селянство – не більше чверті. Виборці від робітників дістали право направити до Думи депутатів тільки в шести найбільш пролетаризованих губерніях, у тому числі в Україні – у Катеринославській і Харківській. В очах мас парламентська форма організації влади виявилася скомпрометованою. Під час наступної кризи в лютому-березні 1917 р. вони негайно утворили власні класові організації – ради. Є свідчення Леніна про непричетність політичних партій до виникнення рад робітничих і солдатських депутатів: «В лютому 1917 року маси створили ради, раніше навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити це гасло»².

Революція в Росії почалася 8 березня (23 лютого за ст. ст.) 1917 р. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових пала за вісім днів.

Російська революція й досі поділена на дві типологічно різні: буржуазно-демократичну Лютневу і соціалістичну Жовтневу. Пониження Жовтневої революції до статусу більшовицького перевороту не супроводжується переосмисленням картини подій, яка була свого часу намальована переможцями. Ілюстрацією плутанини в оцінках може служити такий висновок Д.Волкогонова в його книзі про Леніна: «Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно всіма нами названа (автор цієї книги не є винятком) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична»³. Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства, Волкогонов назвав буржуазною, а наступну – більшовицькою. Тут порушена типологія подій: клас протипоставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної, тобто пролетарської, революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Найбільш дивним було те, що у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені – ради робітничих і солдатських депутатів. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій у Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибинною суттю радянською. Спочатку ради скинули царя, а потім взяли владу в країні.

Перехід від традиційного до громадянського суспільства в Росії міг відбутися тільки революційним шляхом. Однак ця імперія на півстоліття відстала з революцією від своїх європейських сусідів. Через це об'єктивний розвиток ринкових відносин зробив авангардною силою в трансформаційному процесі не буржуазію, яка користувалася підтримкою імперських верхів, а пригноблені верхами (разом із буржуазією) народні низи. Це наперед визначило організаційну слабкість буржуазних політичних партій. Вони були неспроможні оволодіти революційною стихією.

Таку особливість Росії враховували як революціонери, що нетерпляче чекали війни – каталізатора соціальних потрясінь, так і царські чиновники, які дбали про запобігання революції. У листі до М.Горького, написаному після 25 січня 1913 р., Ленін наголошував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в одній східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність»⁴. Колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново в лютому 1914 р. попереджав царя про небезпеку війни з Німеччиною, яка повинна була у разі воєнних невдач викликати потрясіння соціального

характеру: «Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению»⁵.

У 1905 р. головну роль у революційних подіях відігравали робітничі маси і сформовані ними ради. Селянські пролетаризовані низи були надто розпорошені умовами виробництва, щоб загрозувати імперії. У 1917 р. становище радикально змінилося. Соціально-класове протистояння поглибилося через згубний вплив світової війни, яка тривала 2,5 роки. Низи були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні цілі верхів. І найголовніше: голос багатомільйонного селянства раптом виявився надзвичайно гучним. Для війни, яка стала світовою, професійної армії не вистачало. Уперше в історії війна збила розпорошені селянські маси в багатомільйонну армію і дала їм у руки зброю. Не дивно, що основними учасниками революційних подій стали солдатські і робітничі ради – класові організації пролетаризованих народних низів, які палали ненавистю до великих власників і бачили мету свого існування в ліквідації, навіть фізичній, поміщиків і буржуазії.

У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником у революції об'єднав колишніх затятих противників – партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію.

Ради і солдатські комітети утворювались у містах і на фронтах, однак ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Склад рад був плінним, тому що колективи мали право замінювати свого представника в будь-який момент. Меншовики та есери користувалися в радах вирішальним впливом, але бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який конструював владу, вони вважали Установчі Збори. Ліберальна демократія, яка сформувавала з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна з ними. Контроль Петроради над робітниками й солдатами столиці виглядав як влада, але лідери революції розуміли, що влада натовпу є не демократією, а охлократією.

Партії революційної демократії спочатку утрималися від участі у формуванні Тимчасового уряду, який мав організувати вибори до Установчих Зборів. Членом уряду з їхньої згоди став тільки заступник голови виконкому Петроради О. Керенський. Однак від травня 1917 р. партії революційної і ліберальної демократії утворювали коаліційні уряди.

Більшовики не ввійшли до партійного табору революційної демократії. Свої зусилля вони приділяли проникненню в ради з метою перетворити їх на власну владу. Однак Ленін не покладався цілком на мирний перехід влади в руки своєї партії через ради. З весни 1917 р. у

Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах більшовики почали формувати загони червоногвардійців-бойовиків.

Цілі більшовиків в революції були визначені «Квітневими тезами» В.Леніна, які 20 квітня 1917 р. опублікувала газета «Правда». У питанні про війну висувалося гасло: «Ні найменшої поступки “революційному оборонству”». В другій тезі поточний момент характеризувався як перехід від початкового етапу революції, який давав владу буржуазії, до завершального етапу, який дасть владу пролетаріату. Свого часу М.Бакунін слушно вказував, що клас «не може всістися в урядове крісло». Диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру більшовиків. Суть третьої тези виявлялася в гаслі: «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Про негайне повалення уряду не йшлося, політичні умови для цього ще не склалися. У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада — Радам!». Хоча ради перебували під впливом меншовиків та есерів, Ленін знав, що більшовики завоюють їх, тому що теж прагнуть знищити великих власників. П'ятою тезою визначався політичний устрій Росії як республіки рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих Зборів, які вважалися кінцевою метою революції навіть у більшовицькій програмі.

Визначаючи в першій половині тез тактику завоювання диктаторської влади, Ленін далі давав зрозуміти, навіщо йому потрібна диктатура: для побудови комунізму. Соціал-демократи-більшовики повинні були перейменувати свою партію в комуністичну, ухвалити нову, комуністичну за змістом програму, побудувати, як висловився Ленін, «державу-комуни», створити новий, Комуністичний, інтернаціонал. Програма побудови «держави-комуни» включала націоналізацію землі, перетворення поміщицьких маєтків на радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк⁶.

Ленін розраховував негайно витіснити меншовиків та есерів з рад. Проте вплив більшовиків у них посилювався повільно. Тому вождь більшовиків вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Цей тактичний хід був зроблений у серпні 1917 р. одночасно з прийняттям VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Від серпня 1914 р. більшовики дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Така війна їх не лякала, хоча вони передбачали наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, — писав Ленін, — навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня»⁷. Та йти на завоювання влади з таким гаслом виявилось неможливим. Від серпня 1917 р. розмови про громадянську війну серед більшовиків припинилися. Вони перестали заявляти, що відкидають сепаратний мир з Німеччиною і взяли на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Коли у червні 1917 р. партія есерів включила до своєї програми радянську вимогу про зрівняльний поділ землі, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. Останні вимагали створювати на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств шляхом колективізації селянських засобів виробництва. Та в серпні більшовики привласнили есерівське, а насправді – селянське гасло: «Землю – селянам!».

Гасло радянської революції: «Фабрики – робітникам!» робітничий клас і більшовики повторювали в унісон, але вкладали в нього різний зміст. Ради робітничих депутатів вимагали приватизувати робітничими колективами відібрані в капіталістів підприємства. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, розуміючи під цим перехід їх у власність «держави-комуни». Вже після завоювання влади Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»⁸. Раніше він таких висловлювань собі не дозволяв.

Крутий поворот більшовики зробили й у національному питанні. У 1913 р. Ленін висловлювався так: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації»⁹. Тепер же в його промовах і статтях зазвучала вимога федералізації країни. 22 серпня більшовики вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична і антикомуністична історіографії пов'язували з їхньою діяльною участю в придушенні корніловського путчу. Однак зміна гасел ленінською партією вплинула на подальші події незрівнянно сильніше. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради вперше ухвалили більшовицькі резолюції про владу. Головою Петrorади став Л. Троцький. Спираючись на цю раду, більшовики почали готувати II Всеросійський з'їзд рад. Маніпулюючи нормами представництва, вони домоглися сприятливого для себе партійного складу депутатів. Одночасно з відкриттям з'їзду 7 листопада 1917 р. більшовицький Военно-революційний комітет розпочав операцію із захоплення Петрограда.

Е.Карр не без підстав назвав Російську революцію більшовицькою. У кінцевому підсумку саме більшовики забарвили її в свої кольори. Але один із лідерів Української революції В.Винниченко з не меншими підставами назвав більшовицький переворот робітничо-селянською революцією¹⁰. Російська революція врешті-решт трансформувалася в радянську. Більшовицький переворот був успішним через те, що проходив під радянськими гаслами.

Більшовики грали роль законслухняних політиків. Усі декрети, які прийняв II з'їзд рад, уважалися тимчасовими і підлягали затверджен-

ню, виправленню або скасуванню Установчими Зборами. Утворений 9 листопада Раднарком на чолі з Леніним підтвердив, що вибори в Установчі Збори відбудуться у затверджені Тимчасовим урядом терміни – 25 листопада.

Вибори показали, що за більшовиків проголосували менше 25% виборців, в Україні – 10%¹¹. Раднарком зробив усе можливе, щоб загальмувати скликання Зборів. Більшовикам потрібний був час, щоб прибрати до рук важелі влади. 20 грудня була створена Всеросійська надзвичайна комісія. Ради, які уособлювали в революції антидержавне начало, стали органами влади. Проте під пресингом чекістів від колишніх рад залишилась одна оболонка. Колективи повинні були тепер дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували більшовицькі парткоми. Більшовики «перетекли» в ради.

Установчі Збори відкрилися в Таврійському палаці Петрограда опівдні 18 січня. О 5-й годині ранку наступного дня начальник охорони А.Железняков сказав, що караул стомився і присутні повинні покинути приміщення. Так остаточно згас демократичний струмінь Російської революції. Але згас і радянський струмінь, революцію «приватизували» більшовики. Всі політичні сили, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними.

Як у Петрограді, так і в Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване радянське будівництво, тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів. Ухвалена в липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів¹². Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари¹³. Та якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали десятикратно менше представництво, ніж червоноарміїці¹⁴. Пояснення треба шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноарміїців: перші були місцеві, а другі – в основному прийшли. Прийшли а ргіогі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом.

Р.Пайпс сформулював суть радянської влади так: «Державна влада в країні формально належала ієрархічно організованому, демократично обраному Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен – комуністична партія»¹⁵. Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом,

систему державного устрою «РКП(б)-ради». Елементи її (партійні комітети і виконавчі комітети рад) у кожній ієрархічній ланці становили собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкоми рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася в повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну й усеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою партії. Саме вони надали РКП(б) статус державної партії.

Після приходу більшовиків до влади партія перетворилася на державну структуру, але зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. Підкреслювалася небажаність злиття обох вертикалей в одну. У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де вперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх»¹⁶.

Компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Радянською частиною тандем обертася до народу. Населення не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й наділялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних низів.

Диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Як співвідносилася винайдена Ленінінм система влади з іншими політичними системами? Започаткований Великою Французькою революцією і війною американських колоній за незалежність перехід до громадянського суспільства дістав друге дихання на початку ХХ ст., коли під впливом світової війни розвалилися імперії традиційного типу. Однак у деяких країнах під час трансформації форм політичної влади

утверджувалися не демократичні форми правління, а їхні тоталітарні мутації. Якщо демократія — це панування суспільства над державою, то тоталітаризм характеризувався пануванням держави над суспільством.

У традиційних суспільствах люди були підданими монарха, а не громадянами. Але такі суспільства скріплювалися радше становими перегородками, аніж бюрократичним апаратом, який реалізував державну волю монарха. Якісний стрибок в індустріальному розвитку, що відбувся в другій половині XIX ст., а вслід за ним — Перша світова війна різко підвищили роль держави в житті кожної людини й усього суспільства. Одним з перших серед мислителів XX ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М.Бухарін. 1920 р. з'явилася його праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі рядки: «Війна 1914–1918 рр. поставила руба питання про державну владу... Життя державної організації, яка все у себе всмоктала, — не життя суспільства, а життя *держави* — стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму “Левіафані”, що нема влади, яка порівнялася б з владою держави, то його “Левіафан” здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу»¹⁷.

Роль державного апарату в житті розвинутих країн справді зростає в колосальних масштабах. Здебільшого, однак, вона зростає одночасно з роллю інститутів громадянського суспільства. За цих умов могутня держава не являла небезпеки для громадян. М.Бухарін даремно кивав на країни «фінансового капіталу». Абсолютна всевладність державних інститутів утвердилася саме в його власній країні. Більшовицький комуносоціалізм став найдовершенішою формою тоталітарного устрою з усіх, які виникли в першій половині XX ст. Він характеризувався не тільки абсолютним пануванням держави над суспільством, але й глибоким проникненням державних інститутів у товщу суспільства. У колишній Російській імперії виник політичний устрій, який обручами терору, пропаганди і виховання скріплював державу і суспільство в органічну цілісність — державосуспільство. Радянська влада не випадково дала свою назву країні, народу, способу життя і культурі.

Дві окремо наявні, але взаємопрониклі владні вертикалі відокремлювали форму радянської влади від її суті. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, за внутрішньою суттю — незалежний від народного волевиявлення тоталітарний режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. Та насправді радянська влада була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого не могли існувати у відриві один від одного. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. Ленін у 1921 р. підкреслював: «Як правляча партія, ми не могли не зливати з “верхами” партійними “верхи” радянські, — вони у нас злиті і будуть такими»¹⁸.

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) ще зберігала спочатку залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в конкурентній боротьбі. Вибори на з'їзд відбувалися переважно в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Вожді впливали на результат дискусій, але силою авторитету, а не апаратних комбінацій.

Однак в умовах диктатури внутріпартійне життя дедалі втрачало ознаки так званої робітничої демократії. ЦК РКП(б), у руках якого зосередилася реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих самих диктаторських методів, якими управляв країною. Кандидатури на ключові посади на місцях спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику партії.

На відміну від самодержавства, радянська влада не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Декларативним носієм диктатури був пролетаріат, номінальним – «авангард пролетаріату», тобто РКП(б), а фактичним – ЦК РКП(б), тобто сукупність діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи. У ЦК, обраному VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р., налічувалося 19 осіб (з України – Х.Раковський). У ЦК, обраному в квітні 1920 р. IX з'їздом, теж налічувалося 19 осіб, у тому числі з України – Х.Раковський і Артем (Ф.Сергєєв). X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. обрав 25 членів ЦК, у тому числі з України – Х.Раковського, Артема, Г.Петровського і М.Фрунзе. XI з'їзд (квітень 1922 р.) обрав 27 членів ЦК (з УСРР – Г.Петровського, Х.Раковського, М.Фрунзе, В.Чубаря)¹⁹.

Радянська була владою компартійної олігархії. Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли розв'язуватися конституційним шляхом, тому що в конституції не було навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія – диктатора. Тому в олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема реального лідерства розв'язувалася в боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Проте засновник партії, держави і радянського ладу не був звичайним диктатором. Леніну вистачало морального впливу, і він не покладався в колі товаришів по ЦК на силові засоби. Це не означало, що він не зустрічав опозиції власним рішенням у партії. Але опозиція не була усвідомленим викликом його владі з боку певних осіб або угруповань. Опозиціонери мали відмінну думку щодо

деяких ключових питань державного курсу, наприклад укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики.

У черговій дискусії про профспілки, яка розгорілася в партії наприкінці 1920 р., виявилися, як і раніше, різні підходи до поточної політики, у цьому разі – про роль і місце профспілок у системі влади. Л.Троцький вніс до дискусії гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання в письмових тезах і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися в цій дискусії. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися за платформами.

Дискусія про профспілки, в якій В.Ленін здобув абсолютну перемогу, істотно вплинула на еволюцію владних структур. Ленін взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми – не дискусійний клуб», – заявив він на цьому з'їзді й домігся ухвалення резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція давала право двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії виключати інакодумців зі свого складу. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів розв'язувати питання про склад ЦК. Це засвідчило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив усередині ЦК два субцентри – політбюро і оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро переплив влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення ЦК у системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК різко скоротилася.

Паралельно відбувався переплив влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Партія перебирала на себе владні повноваження в кожній ланці управління, у кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, унаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, передусім секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набула влада теж зосереджувалася в головному парткомі – ЦК, а точніше – у його субцентрах.

До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О.Стасова. Її функції були суто технічними. У квітні 1920 р. в ЦК з'явився секретаріат у складі М.Крестинського, Є.Преображенського і Л.Серебрякова. Членство відповідального секретаря Крестинського в політбюро і оргбюро надало цій посаді радше політичного, аніж технічного характеру. Після X з'їзду РКП(б) цей склад секретаріату, який солідаризувався з Троцьким у дискусії про профспілки, був замінений і відповідальним

секретарем став В.Молотов. Через рік, у квітні 1922 р., за ініціативи Леніна пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Також постановили, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь із членів політбюро або оргбюро, набувають сили як рішення Центрального комітету. Отже, секретаріат інституційно перетворювався на політичний орган. Зважаючи на близькість функцій оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не привела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Проте, за відомим визначенням Леніна, в руках у генерального секретаря, яким став Й.Сталін, зосередилася «безмежна влада».

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Такий орган виник уже в грудні 1917 р. — Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) на чолі з Ф.Дзержинським. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Улітку 1918 р. в радянській Росії існувала вже ціла мережа ЧК — губернські, транспортні, військові. Деякий час існували навіть повітові ЧК. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Губернські ЧК уважалися відділами губвиконкомів, але теж не підпорядковувалися їм. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою в боротьбі з «контрреволюцією» в тилу, тобто придушували всяку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишалася основною й у мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на сферу економіки. Керівник ВЧК Ф.Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства СРСР. Здійснюваний під час громадянської війни «червоний терор» наводив такий жах, що в 1921 р. Ленін санкціонував реформу ЧК, яка супроводжувалася ліквідацією концтаборів і «розвантаженням» тюрем. У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань боротьби з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС — Державне політичне управління (ДПУ). На ділі все обмежалося в лютому 1922 р. зміною назви. Попереджаючи демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях, так і серед чекістів, Ленін на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р. вказав: «Без такої установи влада трудящих існувати не може»²⁰.

Перехід до непу супроводжувався істотною лібералізацією господарського життя, але не відмовою від терору. Влітку 1922 р. голова Раднаркому дав завдання наркомуністиці Д.Курському обґрунтувати юридичні норми, які регулювали б терор. Він підкреслював потребу «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує *суть* і *виправдання* терору, його необхідність, його межі».²¹ Головне завдання чекістів керівник партії й уряду вбачав у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав виявляти лояльність політичному режимові, справді потребував відкритості й навіть найширшої популяризації.

Створення радянського ладу означало підведення під політичний режим, який виник у листопаді 1917 р., адекватного соціально-економічного фундаменту. Мета перетворень полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилася з державою в єдине ціле. Партія прагнула поставити в економічну залежність від створеної нею держави кожну людину. Цю мету М.Бухарін сформулював одним реченням: «*Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою*»²².

Реалізувати таку мету можна було тільки одним способом – ліквідацією приватної власності. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично – державною) власністю, ліквідацію приватної власності дрібних виробників, скасування грошового обігу, створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

В.Ленін не приховував кінцевої мети соціально-економічних перетворень, розпочатих більшовиками після захоплення влади на місцях: побудова комунізму. На початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд назвав партію комуністичною – РКП(б). У написаному Леніним дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»²³. Це означає, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б). Такого ж висновку доходимо, порівнюючи ухвалений цим з'їздом у березні 1919 р. текст програми РКП(б) з опублікованою за рік до того брошурою М.Бухаріна «Програма комуністів-більшовиків». Ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Урешті-решт, до весни 1918 р. відноситься й стаття Леніна «Чергові завдання Радянської влади». У ній комуністичні перетворення були названі черговими завданнями.

Розглядаючи комуністичну доктрину й будований на ній курс на

знищення приватної власності, треба зупинитися на колізії, що виникла з різного розуміння терміна «соціалізм» більшовиками та їхніми опонентами. Революційні настрої в масах під час світової війни поширювалися в усіх країнах, і соціалістичні гасла про перерозподіл доходів багатих на користь бідних стали програмними вимогами багатьох політичних сил. Ураховуючи популярність таких гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Тому комуністичні перетворення, спрямовані на руйнування ринкового господарства, в радянській Росії частіше називалися соціалістичними. Термін «соціалізм», як правило, використовувався в контексті сьогодення, а термін «комунізм» — в контексті найближчої перспективи. Починаючи комуністичний штурм навесні 1918 р., більшовики були переконані в тому, що їм вдасться цілком зруйнувати ринкове господарство і ліквідувати приватну власність за кілька років. Багатомільйонне селянство в будованій Ленінінм «державі-комуні» повинно було об'єднатися в сільськогосподарські комуні. Але західноєвропейські соціалісти під соціалізмом розуміли те, чим він був насправді, — перерозподілом доходів багатих на користь бідних. Вони не збиралися нищити багатих, бо тоді не було б перерозподілу. Вони могли пропагувати посилення контролю держави за приватним підприємництвом, передачу бюджетних коштів, які збиралися податками, людям з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (з виплатою реальної компенсації власникам). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки засобами оздоровлення ринкової економіки та послаблення соціальної напруги в суспільстві.

Колізія з терміном «соціалізмом» полягає в тому, що чимало людей уважають ленінсько-сталінський соціалізм, який є насправді комунізмом, типологічно поєднаним з французьким, шведським або іншими різновидами західноєвропейського соціалізму. Комунізм же в їхній уяві — це суспільство майбутнього, в якому кожний працює як може, а одержує матеріальні та культурні блага як хоче. Саме такий імідж комунізму був сформований в головах радянських людей кількома поколіннями пропагандистів.

Екстремізм розпочатоного у 1918 р. комуністичного штурму часто пояснюється авантюризмом більшовиків або «революційним нетерпінням» мас, які потрапили у тяжке економічне становище. Насправді анархічні дії мас більшовикам вдавалося обмежувати, зокрема терором. Екстремізм Леніна та його соратників був доктринального походження, тобто впливав з партійної програми. Програма РКП(б) 1919 р. передбачала вторгнення держави в усі галузі виробництва. Ще до її прийняття влада почала пряме або опосередковане одержавлення економічних структур. На відміну від соціалістичних заходів західноєвропейських соціал-демократичних урядів, які здійснювалися майже виключно у

сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися насамперед виробництва.

Теоретичні засади радянського комунізму виходили з постулатів марксизму лише в тій мірі, яка влаштувала Леніна. Те, що не відповідало інтересам партії, відкидалося. Зокрема, був відкинтий сформульований у Марксовому «Капіталі» фундаментальний постулат: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»²⁴.

Комуністична революція починалася з націоналізації великої промисловості. Новий господар у вигляді державного органу не мав ані матеріальної заінтересованості в розвитку виробництва, ані можливості займатися ним повсякденно. Тому виникла потреба в опрацюванні певних критеріїв і нормативів, придатних для всіх керованих об'єктів. Виявилось, що налагодження обліку колосальної кількості натуральних показників, розробка планів і звітів, організація поопераційного контролю і перевірка постійно завищуваних заявок вимагали цілої армії обліковців, плановиків і контролерів. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних комітетів), центрів, трестів і куштів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Уся ця бюрократична система («главкізм») прагнула здійснити нездійсненне — налагодити управління з єдиного центру всією масою підприємств за принципом «єдиної фабрики».

Унаслідок націоналізації «командних висот» (промисловості, транспорту, фінансово-банківської системи) у розпорядженні держави виявилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Керівництво країни дістало можливість наказувати, що саме, скільки, коли й де треба виробити. Директивне планування стало магічної паличкою, одним помахом якої Раднарком міг регулювати обсяги й терміни виробництва зброї, боєприпасів і спорядження для армії, чисельність якої внаслідок мобілізацій стрімко зростала. Країни Європи вже закінчили повоєнну демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили поступалися чисельністю Червоній армії. Континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслом «світової революції».

Виявилось, однак, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але не здатне забезпечити їхнє ефективне відтворення. Господарська розруха, яка в радянських підручниках розглядалася як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися саме внаслідок націоналізації «командних висот».

На виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої концепції «єдиної фабрики». 10 квітня 1919 р. Ленін підписав декрет Раднаркомом РСФРР «Про загальну мобілізацію», в якому різниця між воєнною і трудовою мобілізацією виявилася стертою. Замість відносин

найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили – спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. через новостворений наркомат праці та його місцеві органи. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. – Раді Праці та Оборони) був заснований Головний комітет з трудової повинності (Головкомтруд) з мережею філіалів. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР за рекомендації з центру ухвалив постанову «Про табори примусової праці». Чекісти оперативно створили мережу трудових таборів і центр з управління ними – ЦУЛАГ. У жовтні 1920 р. в Україні з'явилися перші сім таборів для «дезертирів трудового фронту».

Мілітаризацію праці з обуренням зустріли навіть усередині правлячої партії. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) чимало делегатів висловилися проти «трудова частина» і засудили рекомендовані Леніним засоби боротьби з трудовим дезертирством (публікацію штрафних списків, створення штрафних робітничих команд, ув'язнення «дезертирів» у концтаборах). Конференція відкинула продиктований з Кремля список нового складу ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив Леніна. Він від'їждив на кілька місяців до республіки Ф.Дзержинського для наведення порядку.

Великого значення у створенні комуністичної економіки Ленін надавав підписаному ним 15 червня 1920 р. декрету «Про розрахункові операції». Купівля установами, організаціями та підприємствами виробів, матеріалів і сировини на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки в безготівковій формі. У грудні 1920 р. Ленін підписав низку декретів, які готували ліквідацію грошового обігу та заміну грошей тродами (трудовами одиницями).

Аграрна політика Леніна визначалася спробами запровадження в життя найбільш авантюристичного декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на наркомат продовольства РСФРР обов'язок заготовляти і розподіляти серед населення все те, що воно набувало раніше через торгівлю. Тому наркомпродівські заготівельники вже з осені 1918 р. почали давати селянам обов'язкові завдання з поставки державі продовольства. Цей метод заготівлі називали продрозкладкою, тому що завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку, майже відразу поширений на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Приватна торгівля сільгосппродукцією заборонялася. Комуністичний принцип розподілу і продрозкладка в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік і розподіл продуктів та предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого кому-

ністичного ладу? Чи закладався реквізичійний принцип в основу того соціально-економічного ладу, який мав підперти створену Леніним системою політичної влади?

Відповідь на ці запитання одержуємо зіставленням дат запровадження продрозкладки і появи документів про застосування комуністичних форм економічних відносин між містом і селом. Розкладка стала запроваджуватися тільки з осені 1918 р., а перший присвячений їй декрет датувався січнем 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин у загальному вигляді були описані в брошурі М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася навесні 1918 р., і в програмі РКП(б) 1919 р. Обидва документи передбачали перехід села від одноосібного до колективного землекористування у формі колгоспів і радгоспів. Отже, робилася ставка на створення колгоспно-радгоспного ладу, який уможливив би директивне планування виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції. Розкладка накладалася на селян-власників, щоб розв'язати проблему постачання вже націоналізованої промисловості й армії продовольством і сільськогосподарською сировиною на період до створення колгоспів і радгоспів.

Створити колгоспно-радгоспний лад у найкоротші строки виявилось не просто. Більшовики змушені були заплатити селянству за векселем, виданим у серпні 1917 р. з метою завоювання влади. Земля в Росії була поділена на зрівняльних засадах. Та вже наприкінці 1918 р. Ленін підготував декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», основний зміст якого зводився до однієї фрази: «На всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на скороминущі і відживаючі». Текст декрету був уперше опублікований 14 лютого 1919 р. газетою «Правда» і супроводжувався таким коментарем від редакції: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

З цим радикальним поворотом в аграрній політиці Кремля збіглася реставрація радянської влади в Україні. Республіка, в якій ще зберігалася поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Навіть у мало-земельних районах частина поміщицьких господарств передавалася не у користування селян, а цукровим заводам, під організацію радгоспів або всім бажаючим створити комуні. Коли селяни піднялися зі зброєю в руках проти робітничо-селянської влади, Ленін використав у боротьбі з «куркульським бандитизмом» підрозділи Червоної армії. Селянська в основному армія розклася, і Україною оволоділи білогвардійці.

Після поразки армій А.Денікіна Ленін санкціонував затвердження нового земельного закону, який забороняв відводити землю під радгос-

пи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство на складову частину директивної економіки, Кремлю не залишалося нічого іншого, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

У цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. ухвалила рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи уроки попереднього року, в Кремлі вирішили діяти по-іншому. Раднарком РСФРР розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив розкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. У системі виконавчої влади з'явився новий орган – Центрпосівком. Виникла мережа посівкомів по всій Україні – від республіканського до волосних.

Проте селянство не бажало витримувати тягар розкладки. Взимку 1920–1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався й у тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості та залізниць. X з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізиційний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку і приватне підприємництво. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, зіставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу, назвав комуністичні перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В усіх радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

2. Українська радянська державність: форма і зміст

Більшовики не відрізнялися від білогвардійських генералів у прагненні реставрувати «єдину і неподільну» Росії. Проте в них були набагато більші шанси уникнути конфронтації з національно-визвольним